

**Quranic inscriptions of Mozaffariyeh (Blue) Mosque
in Tabriz,
study and analysis of themes
in the context of its time developments**

Nava Motmaen^{*}, Ali Nemati-Babaylou^{**}

Hasan Salehi^{***}

Abstract

The Quranic inscriptions in Islamic buildings were selected according to the needs of the period and the application in the building so social developments played an important role in selection verses for inscriptions in the Islamic period. The 15th century is very important in terms of social changes in Iran. One of the most important of these developments was Qaraqoyunlu Turkmens coming to power, which led to the strengthening of the Shiite tendencies in Iranian society and finally paved the way for the Safavids to formalize Shiism in Iran. The reflection of everyday social and religious ideas in societies can be traced in the inscriptions, such as the Quranic inscriptions of the Blue Mosque in Tabriz. Accordingly, this article tries to answer the question on what basis the verses written in the inscriptions of the Blue Mosque were selected and used? And what ideas and developments can be represented in their period? Field methods for imaging and investigating the inscriptions and descriptive-analytical methods in the analysis of inscriptions and

* M.A. in Islamic Art, IRAN (Corresponding Author), Nava. Motmaen@gmail.com

** Assistant Professor, Faculty of Cultural Materials Conservation, Tabriz Islamic Art University, IRAN, a.n.babaylou@tabriziau.ac.ir

*** Assistant Professor, Faculty of Multimedia Arts, Tabriz Islamic Art University, IRAN, h.salehi@tabriziau.ac.ir

Date received: 02/04/2021, Date of acceptance: 04/09/2021

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

historical-interpretive methods in analyzing verses have been used to answer the question. The results show that an attempt has been made to use the verses to present religious and spiritual opinions, confirm the ruling power and mystical concepts if the dominance of mystical tendencies can be clearly seen in these inscriptions.

Keywords: Quranic inscriptions, Mozaffariyeh (Blue) Mosque of Tabriz, Qaraqyunlu, Shiism, and Sufism.

کتیبه‌های قرآنی مسجد مظفریه (کبود) تبریز،

بررسی و تحلیل مضامین آیات در بستر تحولات زمان

نوا مطمئن*

علی نعمتی بابایلو**، حسن صالحی***

چکیده

کتیبه‌های قرآنی در ابنیه اسلامی متناسب با نیاز زمان و کاربرد بنا انتخاب می‌شدند و تحولات اجتماعی نقش به‌سزایی در انتخاب آیات برای کتیبه‌ها داشت. قرن نهم هجری از منظر دگرگونی‌های اجتماعی رخ داده در ایران حائز اهمیت بسیاری است. روی کار آمدن ترکمانان قراقویونلو به مرکزیت تبریز که منجر به تقویت جریان گرایش‌های شیعی در جامعه ایران گردید و در نهایت کار صفویان را برای رسمی شدن تشیع در ایران هموار کرد از جمله مهمترین این تحولات است. بازتاب اندیشه‌های اجتماعی و دینی رایج در جوامع را می‌توان در کتیبه‌ها از جمله کتیبه‌های قرآنی مسجد کبود تبریز پیگیری نمود. براین اساس این مقاله به دنبال پاسخ به این سوال است که آیات نگاشته شده در کتیبه‌های مسجد کبود بر چه اساسی انتخاب و استفاده شده و باز نمودی از چه اندیشه‌ها و تحولاتی در دوره خود می‌تواند باشد؟ برای پاسخ به سوال از روش‌های میدانی برای تصویربرداری و بررسی کتیبه‌ها و از روش‌های توصیفی - تحلیلی در تحلیل کتیبه‌ها و تاریخی - تفسیری در تحلیل آیات استفاده شده است. نتایج نشان می‌دهد که تلاش شده است از آیات در جهت

* کارشناسی ارشد هنر اسلامی، پژوهش‌گر مستقل، ایران (نویسنده مسئول)، nava.motmaen@gmail.com

** استادیار دانشکده حفاظت آثار فرهنگی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، ایران،

a.n.babaylou@tabriziau.ac.ir

*** استادیار دانشکده چندیار، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، ایران، h.salehi@tabriziau.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۱/۳۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۱۳

ارائه آراء دینی و معنوی، تأیید قدرت حاکم و نیز در برخی موارد مفاهیم متصوفه استفاده شود، چنانچه غلبه گرایشات عرفانی در این کتیبه‌ها بخوبی دیده می‌شود.

کلیدواژه‌ها: کتیبه‌های قرآنی، مسجد کبود تبریز، قراقویونلوها، تشیع، تصوف.

۱. مقدمه

کتیبه‌های قرآنی شأن و جایگاه والایی در معماری اسلامی داشته و به فراخور زمان و محل کتیبه در بنا به کار رفته‌اند. از سویی دلایل کاربرد بسیاری از کتیبه‌ها در بناها به ویژه بناهایی که به دستور حکام ساخته شده‌اند، بدون توجه به زمینه‌های تاریخی و رخداد‌های زمانه و نیز کاربری بنا قابل تفسیر نیست و وقایع تاریخی و به ویژه گرایشات فکری و دینی حکام و سازندگان بنا و معماران و تزیین کنندگان، در انتخاب متن این کتیبه‌ها دخیل بوده است (بلر، ۱۳۹۴، ۳-۲۲؛ شایسته‌فر، ۱۳۸۰). از مهمترین بناهای تاریخی ایران که حاوی تزیینات کاشیکاری و به‌ویژه کتیبه‌های نفیسی است، مسجد مظفریه یا کبود تبریز است که توسط ترکمانان قراقویونلو در سال ۸۷۰ هجری احداث شده است. حکومت ترکمانان نقش مهمی در تحولات اجتماعی و سیاسی ایران در قرن نهم هجری ایفا کرده و این تحولات در عرصه‌های جغرافیایی، دینی و قومی قابل بررسی است. مسکن اولیه قراقویونلوها پس از ورود آنان به ایران از سرزمین‌های اصلی خود در ماوراءالنهر، آناتولی بوده اما در قرن هشتم هجری با استفاده از خلأ حاکم بر غرب ایران ناشی از دوری آن از مراکز حکومتی بزرگ همچون سمرقند، هرات و قسطنطنیه، موفق شدند بر جلایریان و سپس تیموریان غلبه کرده و حکومت غرب ایران و سپس تمام ایران را در مدتی از قرن نهم هجری بر عهده بگیرند (بهرام نژاد، ۱۳۸۴: ۲۴؛ آژند، ۱۳۶۹: ۹۳). علیرغم تحولات عمده سیاسی، فعالیت برخی خرقه‌پوشان و خانقاه‌نشینان در این قرن کمتر از فعالیت نظامیان نبوده و اعتبار آنان در حدی بود که حاکمان برای اعتبار بخشیدن به‌خود در میان مردم، آن‌ها را محترم می‌شمردند؛ همچنین به دلایل گوناگون اجتماعی گرایش به تشیع حتی در میان حکام و مشایخ صوفیه در قرن نهم هجری رو به افزایش بود (یوسفی و رضایی، ۱۳۸۷: ۷-۱۶۶). براین اساس ظهور اندیشه‌های عرفانی نو در قرون هشتم و نهم هجری و نفوذ آن در مهمترین ارکان نظام حکومتی قابل توجه است. در این قرن تصوف در رابطه با تشیع حداقل دو مسیر مشخص را پیمود. اول اینکه تشیع به سبب قرابت‌هایی که با

کتیبه‌های قرآنی مسجد مظفریه (کبود) تبریز، ... (نوا مطمئن و دیگران) ۱۲۱

تصوف داشت در آن نفوذ یافت (الشیبی، ۱۳۸۵: ۱۶۶) و این منجر به ظهور اندیشمندانی چون رجب (حافظ) بُرسی، سید حیدر آملی، فضل الله حروفی، محمدبن فلاح مشعشی و محمدبن عبدالله نوربخش گردید که اندیشه‌هایی غالبانه داشتند و بعضاً تلاش می‌کردند تشیع و تصوف را بهم بیوندند. در مرحله دوم این اندیشه‌ها به صورت مدون و به صورت فرقه‌هایی خاص ظهور یافت. افرادی چون بُرسی، فضل الله حروفی و محمد بن فلاح مشعشی در مقام حضرت علی (ع) غلو کرده و برخی مقام ولایت ایشان را تا مرحله ألوهیت پیش بردند. در این بین برای اهداف خود از علوم مختلف از جمله علم اعداد و رمل نیز بهره بردند (جعفریان، ۱۳۸۱: ۲۵۷). برخی از این اندیشه‌ها به دلیل وجود بستر مناسب، در آناتولی رشد یافت و وارد حوزه غربی ایران گردید (رستمی، ۱۳۸۵: ۶۲؛ رنجبر، ۱۳۸۲: ۹۶). ترکمانان قرقویونلو که گرایشات شیعی داشت (شاهمرادی و منتظر القائم، ۱۳۹۲) در ابتدا از متصوفه متشیع^۱ حمایت می‌کرد چنانچه جهانشاه خود به حروفیه^۲ علاقه داشت، اما بعدها عامل قتل عام آنان گردید (آژند، ۱۳۶۹: ۹-۹۶). از سویی

به موازات حفظ ویژگی‌های قومی و پابندی به سنت‌های ملی خود، در تشکیلات حکومتی عیناً از اسلاف خود جلایریان سرمشق می‌گرفتند. حکومت‌هایی که بعد از قره‌قویونلوها در ایران بر سر کار آمدند در تشکیلات حکومتی خود عموماً از آن‌ها پیروی کرده‌اند (سومر، ۱۳۸۰: ۲-۲۲۱).

به همین دلیل شکل‌گیری حکومت شیعی صفوی در قرن دهم هجری نیز تا حدودی مرهون تلاشهای قراقویونلوها در راستای شیوه حکومت داری و توسعه تشیع است.

تبریز که مرکز فعالیت غالیان حروفی بود حتی در زمانی که به عنوان پایتخت قراقویونلو گردید، از تأثیرات آنان بی‌نصیب نبود (آژند، ۱۳۶۹: ۱۸-۱۶) چنانچه علی‌رغم اعدام فضل‌الله حروفی توسط میرانشاه در سال ۸۰۴ هـ. دختر او در زمان جهانشاه به فعالیت‌های حروفیان در تبریز ادامه داد هرچند بعدها به دستور جهانشاه و طبق حکم فقها به همراه پانصد تن از مریدانش کشته شد (مشکور، ۱۳۵۲: ۸-۶۹۷). انعکاس آراء و اندیشه‌های آنان را در برخی آثار هنر و معماری همچون مسجد کبود تبریز می‌توان ردیابی کرد که نشان از عمق نفوذ اندیشه‌های صوفیانه به ویژه اندیشه‌های غلوآمیز در مقام حضرت علی (ع) و نفوذ تشیع در تصوف دارد (نعمتی و مطمئن، ۱۳۹۸) و شاید

بتوان گفت این گونه فعالیت‌ها - که از دو قرن پیشتر و پس از حمله مغول آغاز شده بود - بسترهای لازم برای شکل‌گیری حکومت رسمی شیعی صفوی را فراهم آورد.

مسجد کبود مهمترین اثر معماری بجای مانده از قراقویونلوهاست است که در یک میدان‌گاه، کنار مجموعه‌ای از بناهای عام المنفعه ساخته شده بود (کبیر صابر و همکاران، ۱۳۹۳؛ حق‌پرست و نژاد ابراهیمی، ۱۳۹۴). معماری این بنا در دوره تاریخی خود چنان اهمیتی دارد که پیرنیا (۱۳۸۳: ۷-۲۶۶) آن را آوای قوی سبک آذری در معماری ایرانی دانسته و آن را الگویی برای مسجد شیخ لطف الله اصفهان معرفی کرده است. بنابراین بررسی جوانب گوناگون معماری آن و به‌ویژه کتیبه‌ها و آیات بکار رفته در کتیبه‌ها از منظر مفهومی و مطالعات تاریخی می‌تواند کمک شایانی در تفسیر ما از تحولات اجتماعی قرن نهم به ویژه در تبریز ارائه دهد. براین اساس باتوجه به ویژگی‌های حکومتی قراقویونلوها، می‌توان به اهمیت مسجد کبود به عنوان تنها بنای حاکمیتی باقی‌مانده از آنان پی برد. ساخت مجموعه مظفریه - که مسجد تنها بخش باقیمانده آن است - بیست سال به طول انجامیده است و آن را به همسر و دختر جهانشاه منسوب می‌کنند (کربلایی، ۱۳۸۲: ۵۲۴؛ مشکور، ۱۳۵۲: ۶۵۲) اما تنها نام جهانشاه، خوشنویس کتیبه‌ها (نعمه الله بن محمد البواب)، ناظر معماری (عزالدین قاپوچی بن ملک) و کتیبه‌ای ناقص از نام معمار باقی (بن محمود البناء تبریزی) بر روی آن مانده است. با توجه به موقعیت قراقویونلوها در تاریخ اجتماعی ایران به ویژه در دوران اوج اقتدار آنان در زمان حاکمیت جهان‌شاه، بررسی مفهومی کتیبه‌ها می‌تواند کمک شایانی در درک قرائت آنان از مفاهیم دینی و نیز ویژگیهای اجتماعی این دوره داشته باشد. براین اساس این مقاله به دنبال پاسخ به این سوال است که آیات نگاشته شده در کتیبه‌های مسجد کبود بر چه اساسی انتخاب و استفاده شده و بازمودی از چه تحولاتی در دوره خود می‌تواند باشد؟

۲. پیشینه پژوهش

ترابی طباطبایی (۱۳۴۸ و ۱۳۷۹) ضمن تلاش برای معرفی اهمیت و جایگاه تاریخی و معماری مسجد کبود آن را به عنوان اولین مسجد شیعی در ایران معرفی کرده است. هرچند ایشان از شرح جزئیات کتیبه‌ها و نقوش خودداری نموده، لکن پیش از وی حسین نخجوانی (۱۳۲۷) شرح اندکی از کتیبه‌ها را ارائه نموده است. شرح گلمبک و

کتیبه‌های قرآنی مسجد مظفریه (کبود) تبریز، ... (نوا مطمئن و دیگران) ۱۲۳

ویلبر (۱۳۷۴: ۶-۲۶۴) از معماری و کاشیکاری مسجد کبود نیز بر اساس برداشتهای میدانی و تصاویر ویلبر و شرح ترابی طباطبایی است. مطالعات مفصلی توسط پژوهشگران درباره معماری مسجد کبود از مناظر گوناگون انجام شده است که ضرورتی به تفصیل آن‌ها در این جا نیست (حجت و نصیری نیا، ۱۳۹۳؛ کبیر صابر، مظاهریان و پیروی، ۱۳۹۳؛ کبیر صابر و پیروی، ۱۳۹۴) (الف و ب؛ حق‌پرست و نژاد ابراهیمی، ۱۳۹۴). محمدجواد مشکور ضمن شرح کامل معماری مسجد، جزئیاتی از وقفنامه آنرا ارائه داده است که گرایش‌های تسنن و تصوف از جمله تعیین مقرری سالانه امامی متقی و متشرع و متصوف و متخلق به اخلاق حمیده دارای مذهب اهل سنت و جماعت و نیز واعظی از مذهب اهل سنت و جماعت در آن دیده می‌شود (مشکور، ۱۳۵۲، ۴-۶۷۲) که با نگرش ترابی طباطبایی تناقض دارد. از سوی وهاب‌زاده (۱۳۸۴) به کشف و خوانش نام خلفا در مسجد پرداخته اما آن را در بستر اجتماعی ترکمانان بررسی نکرده است. بررسی‌های شاهمرادی و منتظرالقائم (۱۳۹۲) نشان داده است که بسیاری از مورخین، قراقویونلوها را متشیع می‌پنداشتند که همراستا با کشف و خوانش نام ائمه در سردر مسجد کبود، همراه با سایر کتیبه‌های شیعی است که پژوهشگران این موضوع، دلیل آن را تساهل و تسامح دینی قراقویونلوهای شیعه با مردم شهری سنی مذهب تفسیر کرده‌اند (توسط نعمتی و مطمئن، ۱۳۹۸). بر همین اساس خوانش دقیق کتیبه‌ها و تحلیل آنها در بستر تحولات زمان امری ضروری می‌نماید. بررسی‌های اخیر کتیبه‌های مسجد کبود یا به تحلیل کلیات مساله پرداخته‌اند و یا مشکلات دیگری دارند اعم از عدم خوانش صحیح کتیبه‌ها و یا نداشتن مبانی نظری. خاکزاد (۱۳۹۱) بررسی تفصیلی از محتوای آیات ارائه داده است و نوری‌زاد فردین و زکریا زاده (۱۳۹۴) تلاش کرده‌اند با بررسی محتوای آیات بکار رفته در مسجد کبود به موضوع آیات پایه‌ای که کتیبه‌های آن بطور کامل از بین رفته است برسند و این پایه را حاوی آیات اخلاص دانسته‌اند. هر دو منبع اخیر ضمن ارائه آیات براساس وضع موجود و ارائه کتیبه‌های اصیل در کنار کتیبه‌های کاملاً مرمت شده، از دسته‌بندی و نام‌گذاری مرسوم در موضوع آیات مربوط به پایه‌ها تبعیت کرده‌اند که به دور شدن از محتوای اصلی آیات منجر شده است. در دو مقاله حسینی نیا و همکاران (۱۳۹۵) و شهبازی، حسینی نیا و کاظم پور (۱۳۹۶) بخش مباحث مربوط به مسجد کبود یکسان و تکراری است و علی‌رغم اهمیت موضوع مورد بررسی، عدم صحت خوانش برخی کتیبه‌ها، عدم بررسی جامع و پرداختن به کلیات کتیبه‌نگاری، اجمال در نقل کتیبه‌ها و عدم تطابق برخی مباحث

نمادشناختی با مسائل اعتقادی مطرح شده در بستر و مقتضیات زمان از مشکلات آن‌هاست. هم‌چنین بررسی شهبازی، حسینی نیا و حسینی صدر (۱۳۹۹) از تأثیرات حروفیه بر کتیبه‌های مسجد کبود به دلیل عدم خوانش صحیح برخی کتیبه‌ها و نیز انتخاب گزینشی کتیبه‌ها جای بحث و نقد دارد. Aube (2010, 106-56) به معرفی کتیبه‌ها و محل و شیوه کاشی‌کاری آنها پرداخته است و از منظر تاریخ هنر، کاشیکاری و کتیبه‌ها را مورد بررسی قرار داده است. چنانچه بررسی منابع پیشین نشان می‌دهد، در مطالعات مسجد کبود و کتیبه‌های آن عموماً به معماری آن توجه شده و کتیبه‌ها نیز عمدتاً به صورت توصیفی بیان شده‌اند و به ندرت به بررسی زمینه‌های اجتماعی و دینی موثر بر مساله کتیبه‌نگاری و تفسیر آنها بر اساس تحولات زمان توجه شده است. فلذا بررسی جامع کتیبه‌ها و به ویژه کتیبه‌های قرآنی به دلیل اهمیت قرآن در دین اسلام و تأثیرات آن بر مکاتب فکری، سیاسی و اجتماعی جوامع اسلامی در طول زمان می‌تواند منظر مهم و جدیدی در این باره باشد که در این مقاله به بررسی آنها پرداخته خواهد شد.

۳. روش تحقیق

روش جمع آوری داده‌ها در این پژوهش اسنادی - میدانی بوده، نگارندگان بطور جامع به مطالعه معماری، تزیینات و کتیبه‌های مسجد کبود و تصویربرداری آنها پرداخته‌اند. سپس باتوجه به اینکه حجم و تنوع موضوعی کتیبه‌های مسجد زیاد بوده و امکان ارائه تمام آن‌ها در یک مقاله بصورت تحلیلی میسر نیست، در این مقاله تنها به بررسی و تحلیل کتیبه‌های قرآنی بر اساس معانی و تفسیر آیات و نیز مقتضیات زمان ساخت اثر پرداخته‌اند. بر این اساس در صورت لزوم از سایر کتیبه‌ها برای اثبات موضوع و ارائه ادله بهره گرفته شده است. بنابراین در این مقاله از روش روش توصیفی - تحلیلی برای بررسی ویژگی‌های کتیبه‌ها و از روش تاریخی - تفسیری برای تحلیل آیات باتوجه به تاریخ ساخت آن‌ها استفاده شده است. کتیبه‌های مسجد کبود از دهه ۱۳۷۰ شمسی در حال بازسازی و مرمت است و بر اساس قسمت‌های باقیمانده از آیات، ادامه آنها بازسازی شده است اما در برخی موارد نیز بر اساس مفاهیم آیات در هر بخش، برخی از کتیبه‌ها که در طول زمان به‌طور کامل از بین رفته‌اند نیز کتابت و بازسازی شده‌اند. در این مقاله جهت اجتناب از

کتیبه‌های قرآنی مسجد مظفریه (کبود) تبریز، ... (نوا مطمئن و دیگران) ۱۲۵

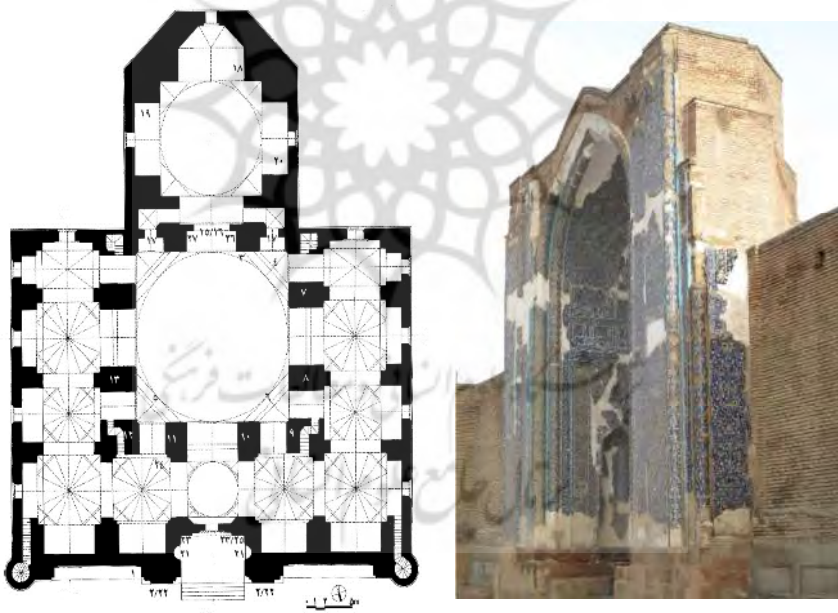
تحلیل داده‌های جدید افزوده شده در فرایند مرمت، از نقل و تحلیل این کتیبه‌ها خودداری شده و بررسی‌ها به بخش اصیل و تاریخی محدود شده است.

۴. معماری مسجد کبود

مسجد مظفریه یا کبود تبریز در زمان جهانشاه، حاکم مقتدر ترکمانان قراقویونلو در سال ۸۷۰ هجری ساخته شده است. براساس مطالعات انجام شده مسجد بخشی از مجموعه عظیم مظفریه بوده است که متشکل از تعدادی از بناهای عام المنفعه در اطراف یک میدان‌گاه است (حق‌پرست و نژاد ابراهیمی، ۱۳۹۴: ۹۲-۹۱). در واقع این بنا مهم‌ترین اثر معماری بجای مانده از دوره قراقویونلوها بوده و از سویی اوج شکوه و ظرافت کاشی‌کاری معرق در کاشی‌های این مسجد منعکس شده است. از منظر فضاها، معماری مسجد متشکل از شبستان اصلی در سوی شمالی و مقبره یا شبستان کوچک در ضلع جنوبی است. همچنین مسجد دارای دو گنبد بر بالای دو فضای مذکور بوده و نیز دو مناره مرتفع که متاسفانه از بین رفته‌اند. گنبد‌های کنونی تنها جنبه حفاظتی داشته و در سال ۱۳۵۲ هجری ساخته شده‌اند (کبیرصابر و پیروی، ۱۳۹۴ (الف): ۷-۶۶). تمامی سطوح مسجد غیر از ازاره‌های مقبره که سنگی است از گونه‌های مختلف کاشی، به ویژه کاشی معرق و ترکیب آجر - کاشی پوشیده شده و به دلیل کثرت استفاده از کاشی‌های لاجورد بنام کبود (گویی) شهره یافته است. معماری مسجد که در زلزله ۹۹۷ قمری تبریز آسیب دیده بود (کیانی، ۱۳۷۹: ۷۶) در دوره صفوی احتمالاً به دلایل سیاسی و قومی ناشی از اختلاف شاهان صفوی و قراقویونلوها مورد کم لطفی قرار گرفته^۳ و در نهایت در زلزله ۱۱۹۳ قمری بخش عمده آن فروریخته است. بقایای مسجد به دلیل اهمیت تاریخی و هنری آن در سال ۱۳۱۰ شمسی با شماره ۱۶۹ در فهرست آثار ملی ثبت شد و از دهه ۱۳۳۰ شمسی بازسازی‌های آن آغاز شد (دیباچ، ۱۳۴۶، ۳۴؛ کارنگ، ۱۳۵۴، ۲۹۱). امروزه به عنوان مسجد تاریخی تحت نظر سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری مورد بهره‌برداری مجدد قرار گرفته است. تصویر ۱ وضعیت سردر را نشان می‌دهد.

۵. کتیبه‌های قرآنی مسجد کبود تبریز

کتیبه‌های مسجد کبود در ابعاد، مضامین و رنگهای مختلف ارائه شده و در تمامی سطوح مسجد به کار گرفته شده و تقریباً هیچ دیواری در مسجد بی‌نصیب از نوشته و کتیبه نیست. این کتیبه‌ها با چهار خط ثلث، محقق، کوفی و بنایی با مضامینی شامل آیات قرآن؛ ادعیه، اسماء و اذکار الهی؛ نام اولیاء دین و مذهب؛ احادیث؛ پند، توصیه و جملات دینی؛ نام بنا، تاریخ و بانیان آن و شرح وقایع تاریخی ارائه شده‌اند. در میان کتیبه‌های باقیمانده، ۲۷ کتیبه اختصاص به آیات قرآن دارد که ۲۰ کتیبه آن با خط ثلث، ۴ کتیبه با خط بنایی و ۳ کتیبه به خط کوفی است (جدول ۱، تصویر ۲)، البته طول برخی کتیبه‌های ثلث بسیار بلند بوده و در چهار مورد شامل تمام آیات یک سوره است؛ حال آنکه کتیبه‌های بنایی و کوفی یک یا چند آیه و یا یک سوره کوچک را در برمی‌گیرند. بر این اساس بیشترین سطح کتیبه‌ها به خط ثلث اختصاص یافته است.

تصویر ۱. سردر کارشی‌کاری شده مسجد مظفریه   تصویر ۲. پلان مسجد و موقعیت هر کتیبه در آن

کتیبه‌های قرآنی مسجد مظفریه (کبود) تبریز، ... (نوا مطمئن و دیگران) ۱۲۷

جدول ۱. کتیبه‌های قرآنی مسجد مظفریه و محل و مضمون آن‌ها

کتیبه های ثلث				
جنس	شماره	محل	سوره و آیه	مضمون
کاشی	۱	نمای بیرونی، دورتادور مسجد	—	تنها قسمت <i>قال الله تعالی</i> [... <i>العظیم</i> باقی است
	۲	قاب دور ایوان ورودی	توبه، ۱۸ و ۱۹	انحصار آباد کردن مساجد برای مومنین که بخدا ایمان آورده، نماز را به پا داشته و زکات داده و جز از خدا نترسند
	۳	بالای ازاره دیوارهای شبستان	کهف ۱ تا ۱۱۰ (آخر)	دعوت به اعتقاد به حق و عمل صالح همراه با انذار و تبشیر، بیان مبدا و معاد، نفی فرزند داشتن خدا، بیان سه داستان که در قرآن تنها در این سوره ذکر شده: قصه اصحاب کهف (عدم تسلیم اقلیت حق در مقابل اکثریت باطل)، داستان موسی و جوانی که در راه مجمع البحرین دیدار نمود (احتمالاً حضرت خضر) و حکایت ذی القرنین، تنها سوره قرآن است که ۱۱۰ آیه دارد
	۴	پاطاق و دور طاقتهای اصلی و طاقتهای جنوب غربی و جنوب شرقی گنبدخانه	سوره فتح، آیات اول تا آخر	بیان منت خداوند بر رسول خدا و مومنین در مسأله صلح حدیبیه و فتح ناشی از آن، مدح مومنین و وعده به کسانی که ایمان آورده و عمل صالح کرده‌اند.
	۵	طاق شمال شرقی گنبدخانه	—	تنها قسمت <i>وقال سبحانه تبارک و تعالی</i> <i>یا ایها</i> [... <i>باقی</i> است که نشان از کتیبه ای قرآنی دارد
	۶	طاق شمال غربی گنبدخانه	جمعه، ۹ تا ۱۱	ترک تجارت در روز جمعه و برپایی نماز جمعه
	۷	بالای ازاره پایه جنوبی طاق غربی گنبدخانه	۹/ اعراف ۴۶/ یونس ۲۵ رعد ۲۴	مژده بهشت برای اهل تقوی و اولی الالباب
	۸	بالای ازاره پایه شمالی طاق غربی گنبدخانه	تغابن ۱۳ یا قصص ۷۰ طه ۸/ طه ۹۸	توحید
	۹	بالای ازاره پایه شمال غربی گنبدخانه	نساء ۷۵ ف ابراهیم ۳۸، ابراهیم ۴۱ اعراف ۱۵۱ احقاف ۱۵ یا نمل ۱۹	ایمان به علیم بودن خداوند، استغفار

توکل برخدا/ ویژگیهای متوکلون	انفال ۴۹، انفال ۶۱ انفال ۲ ابرهیم ۱۱ یا مجادله ۱۰ نحل ۹۹ اسراء ۶۵	بالای ازاره پایه غربی طاق شمالی گنبدخانه	۱۰	
حمد خداوند متعال	حمد ۷-۱، انعام ۱ اعراف ۴۳	بالای ازاره پایه شرقی طاق شمالی گنبدخانه	۱۱	
کاملاً تخریب شده است اما همانند سایر قسمتهای مشابه در مسجد کبود محل کتیبه قرآنی بوده است	_____	بالای ازاره پایه شمال شرقی گنبدخانه	۱۲	
تسبیح خداوند متعال	بقره ۳۲، بقره ۱۱۶، آل عمران ۱۹۱، نساء ۱۷۱، انعام ۱۰۰، اعراف ۱۴۳، توبه ۳۱، یونس ۱۸، یونس ۶۸ یوسف ۱۰۸، صافات ۱۸۰	بالای ازاره پایه شمالی طاق شرقی گنبدخانه	۱۳	
ایمان، توحید، استغفار	بقره ۶-۲۸۵، آل عمران ۱۶ تا ۱۸	بالای ازاره پایه جنوبی طاق شرقی گنبدخانه	۱۴	
دعوت مخلصانه به خدای تعالی/ تاکید بر جهت قبله به سمت مسجدالحرام	اعراف ۲۹، بقره ۵- ۱۴۴	بالای محل محراب گنبدخانه	۱۵	
آیه الکرسی	بقره ۷-۲۵۵	زیر طاق محل محراب گنبدخانه	۱۶	
اختیار در عمل	اسراء ۸۴	بالای طاق ورودی های شاه نشین در گنبدخانه	۱۷	
معاد	سوره نبأ	بالای ازاره سنگی مقبره	۱۸	سنگ
معاد	سوره فجر	بالای ازاره سنگی مقبره	۱۹	
نبوت و معاد	سوره بینه	بالای ازاره سنگی مقبره	۲۰	
کتیبه های کوفی				
دخول در بهشت با سلامتی و امن	۴۶ حجر/ ۷۳ زمر	نمای شرقی / غربی داخل ایوان ورودی	۲۱	کاشی
دخول در بهشت با سلامتی و امن	۴۶ حجر	نمای شمالی ایوان ورودی	۲۲	

کتیبه‌های قرآنی مسجد مظفریه (کبود) تبریز، ... (نوا مطمئن و دیگران) ۱۲۹

سجده در بارگاه الهی	قال الله تبارک و تعالی / [...]سُجِدَا	داخل ایوان، غرب / شرق درب ورودی	۲۳	
کتیبه های بنایی				
توکل بر خدا در همه امور	۱۷۳ آل عمران (حسینا) حسبی الله و نعم الوکیل	گوشه طاق های چهار بخشی شرقی و غربی راهرو شمالی	۲۴	کاشی
حمد خداوند	سوره حمد	ضلع غربی زیر ایوان اصلی	۲۵	
وحدانیت خداوند	سوره توحید	داخل محل محراب گنبدخانه	۲۶	
در شأن حضرت فاطمه زهرا	سوره کوثر	داخل محل محراب گنبدخانه	۲۷	

۱.۵ تحلیل محتوای کتیبه‌ها

آیات قرآن در کتیبه‌های معماری اسلامی، با توجه به محل کتیبه و بسته به فضای آن انتخاب و ارائه شده و حاوی مطالب و رموز گوناگونی هستند. بزرگترین کتیبه مسجد کبود که تمام آن غیر از کلمات اول و آخر آن از بین رفته از ضلع شرقی سردر شروع و به ضلع غربی آن خاتمه می‌یافت و تنها کلمات «قَالَ اللَّهُ تَعَالَى» از ابتدا و «...الْعَظِيمِ» از انتهای آن باقی مانده است. همین دو کلمه می‌تواند نشانگر یک متن قرآنی باشد اما متأسفانه تمام آن از بین رفته و در مکتوبات تاریخی نیز بدان اشاره نشده است. با توجه به باقی کتیبه‌ها تنوع موضوعی آیات را در کتیبه‌های مسجد کبود به شکل ذیل می‌توان طبقه بندی کرد:

تصویر ۳. کتیبه‌های کوفی،

راست: زیر ایوان ورودی (قال الله تعالی ادخلوها بسلام امنین)؛ چپ: سردر (ادخلوها بسلام امنین)

۱.۱.۵ کتیبه‌های آیات تمثیلی

این آیات به مضامین مختلفی در قرآن اشاره داشته و متناسب با مفهوم آن در فضاهای مسجد به کار رفته‌اند. از جمله آنها دو آیه «أَدْخُلُوهَا بِسَلَامٍ آمِنِينَ» (حجر/۴۶) و «سَلَامٌ عَلَيْكُمْ»

طِبُّنْمُ فَادْخُلُوْهَا خَالِدِيْنَ» (زمر/۷۳) است که معنی قرآنی آن، ورود مومنان در سلامت و امنیت به بهشت جاودان است و در اینجا با اشاره به آن، در سردر مسجد به عنوان تمثیلی از خانه خدا و بهشت مومنان انگاشته شده است (تصویر ۳). همچنین در دو سوی در ورودی به خط کوفی نگاشته شده: « قَالَ اللهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى » «... سُجِّدًا». کلمه «سُجِّدًا» در آیات مختلفی از قرآن کریم آمده است. اما با توجه به محل کتیبه و مفهوم مرتبط با آن و نیز ابعاد محل کتیبه نسبت به تعداد کلمات، احتمالاً آیه فوق الذکر «ادْخُلُوا الْبَابَ سُجِّدًا» بوده است که در آیات ۵۸ بقره، ۱۵۴ نساء و ۱۶۱ اعراف آمده است. در هر سه مورد در قرآن، مفهوم این آیه امر به خشوع و خضوع در برابر خداوند در حین ورود به بیت المقدس است (طبرسی، ۱۳۶۰: ج ۱، ۱۸۸) و در اینجا نیز می‌توان آن را تمثیلی از امر به تواضع در هنگام ورود به مسجد دانست.

بر بالای دو درب ورودی فضای مقبره از دو سوی محراب آیه «قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَىٰ شَاكِلَتِهِ» (اسراء/۸۴) با خط ثلث و در «ترکیب شمس» نوشته شده است (تصویر ۴). این آیه در بیان آن است که عمل انسان مترتب بر شاکله و ذات او است به این معنا که عمل هر چه باشد مناسب با اخلاق آدمی است چنانچه در فارسی گفته‌اند: «از کوزه همان برون تراود که در اوست» در واقع به این معنا که خلق و خوی هر کسی هیچ وقت او را مجبور به انجام کارهای مناسب با خود نمی‌کند، و اثرش به آن حد نیست که ترک آن کارها را محال سازد و در نتیجه، عمل از اختیاری بودن بیرون شده و جبری بشود. (طباطبایی، ۱۳۸۶: ج ۱۳، ۳-۲۶۲) بنابراین ترکیب این آیه با آیات توحیدی و عرفانی درباره عاقبت کار مومنان و کافران در سرتاسر مسجد که در ادامه خواهد آمد می‌تواند تاکید بر اعتقاد به اختیار عمل و عاقبت آن باشد.

تصویر ۴. آیه ۸۴ سوره اسراء در قالب شمسه

۲.۱.۵ کتیبه‌های آیات توحیدی و عرفانی

این آیات بسته به نوع فضای معماری انتخاب شده و بطور کلی برای ایجاد معنویت در فضا استفاده می‌شوند. بررسی‌های کتیبه‌های تاریخی نشان داده است که انتخاب آیات و اذکار در برخی موارد با هدف مشخص و اندیشه رایج در یک منطقه یا شهر پیش می‌رود، از جمله این که اندیشه‌های غالب یک جریان فکری یا عرفانی در یک منطقه می‌تواند بر انتخاب این نوع آیات تاثیرگذار باشد (بلر، ۱۳۹۴: ۳-۲۲). از این نوع کتیبه‌ها در مسجد کبود می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

بر بالای ازاره‌های هشت پایه در گنبدخانه مسجد آیاتی با مضامین ذیل را می‌توان دید:

پایه جنوبی طاق غربی (پایه ۱) با مضمون ورود صالحان به سلامتی به بهشت (اعراف ۴۶، یونس ۲۵، رعد ۲۴).

پایه شمالی طاق غربی (پایه ۲) با مضمون اثبات توحید و نفی شرک (تغابن ۱۳ یا قصص ۷۰، طه ۸، طه ۹۸).

پایه شمال غربی (پایه ۳) با مضمون ادعیه قرآنی و تضرع و استغفار به درگاه خدا (نساء ۷۵، ابراهیم ۳۸، ابراهیم ۴۱، اعراف ۱۵۱، احقاف ۱۵ یا نمل ۱۹).

پایه غربی طاق شمالی (پایه ۴) با مضمون توکل بر خدا و ویژگی‌های اهل توکل (انفال ۴۹، انفال ۶۱، انفال ۲، ابراهیم ۱۱ یا مجادله ۱۰، نحل ۹۹، اسراء ۶۵).

پایه شرقی طاق شمالی (پایه ۵) با مضمون حمد و ثنای خدای تعالی (حمد ۷-۱، انعام ۱، اعراف ۴۳) (تصویر ۵).

پایه شمال شرقی (پایه ۶) کتیبه‌های این ازاره کاملاً تخریب شده و از بین رفته است. پایه شمالی طاق شرقی (پایه ۷) با مضمون تسبیح خدای تعالی (بقره ۳۲، بقره ۱۱۶، آل عمران ۱۹۱، نساء ۱۷۱، انعام ۱۰۰، اعراف ۱۴۳، توبه ۳۱، یونس ۱۸، یونس ۶۸، یوسف ۱۰۸، صفات ۱۸۰).

پایه جنوبی طاق شرقی (پایه ۸) با مضمون تکلیف و صفات ایمان آورندگان (آیات بقره ۶-۲۸۵، آل عمران ۱۶ تا ۱۸).

در ضلع غربی سردر ورودی، سوره حمد با خط بنایی متداخل در داخل کلمه جلاله «الله» نگاشته شده که می‌تواند نشانی از تحمید خداوند در ورود به مسجد باشد.

در گوشه طاق‌های چهاربخشی شرقی و غربی راهرو شمالی آیه ۱۷۳ سوره آل عمران نگاشته شده است که البته بجای کلمه حَسْبُنَا (کافی است خداوند ما را)، حسبی (کافی است خداوند مرا) نوشته شده است. این آیه از توحیدی‌ترین آیات قرآن بوده و نشان‌دهنده ایمان راسخ ذاکران آن است در اینکه اکتفای ما به خدا به حسب ایمان است نه به حسب اسباب خارجی، که سنت الهیه آن را جاری ساخته است. (طباطبایی، ۱۳۸۶: ج ۴، ۱۰۰)

تصویر ۵. کتیبه‌های پایه‌های شبستان، بالا و وسط: پایه تحمید، پایین: پایه تسبیح

آیات توحید، تحمید، تسبیح، توکل به خداوند متعال و ادعیه قرآنی در فضای ورودی و داخلی مسجد و به ویژه بالای ازاره‌ها که در دید مستقیم است، بکار رفته است که موجب

ایجاد فضایی معنوی و عارفانه می‌شود و می‌تواند نشانی از بازتاب این موضوع از جامعه روزگار خود نیز باشد چرا که در قرن نهم هجری حروفیه گرایش غالب متصوفه در تبریز بوده است و چنان رشدی در این شهر داشت که حتی حاکم وقت به آن متمایل شده بود. ازسویی به نظر می‌رسد در انتخاب محل نوشتن آیات در کتیبه‌های ازاره‌ها نیز عمدی وجود داشته است و آنها را بر اساس مراتب ایمان قلبی، زبانی و عملی بنا نهاده‌اند. باتوجه به این‌که مسجد تنها یک ورودی دارد اولین آیاتی که در منظر فرد قرار می‌گیرد کتیبه‌های ازاره پایه‌های شماره ۳ تا ۶ است که شامل آیات تحمید، توکل و استغفار و ادعیه قرآنی است. سپس با دو پایه ۲ و ۷ که شامل آیات توحید، نفی شرک و تسبیح است مواجه شده و در نهایت با مفاهیم آیاتی درباره تکالیف مومنان و مژده آنان به بهشت مواجه می‌شود (پایه‌های ۱ و ۸).

۳.۱.۵ کتیبه‌های کاربردی

این کتیبه‌ها از میان آیاتی انتخاب شده‌اند که در اصل در مورد مکان، زمان، موضوع یا عمل خاصی نازل شده‌اند اما به فراخور ویژگی‌ها و تطبیق معانی و مفاهیم آیات با اهداف سازندگان بناها بکار رفته‌اند. موارد بکار رفته از این نوع را در مسجد کبود می‌توان در کتیبه‌های زیر یافت:

الف) آیات ۱۸ و ۱۹ سوره توبه (تصویر ۶): این آیات از پرکاربردترین آیات قرآن در کتیبه‌نگاری مساجد است که بر سردر مسجد کبود نیز نگاشته شده است. این کتیبه از نظر دانگ قلم بزرگترین کتیبه قرآنی مسجد است و در کل مسجد تنها یک کتیبه با دانگ قلم بزرگ‌تر از این کتیبه دیده می‌شود که عبارت است از کتیبه‌ای به خط محقق، زیر ایوان و در بالای در اصلی ورودی که حاوی نام جهان‌شاه قراقویونلو و صفات حاکمیتی وی است. در آیه ۱۸ سوره توبه خداوند متعال انحصار جواز تعمیر مساجد و داشتن حق آن را مشروط کرده به داشتن ایمان، به خدا و به روز جزا، و به همین جهت آن را از کفار که فاقد چنین ایمانی هستند نفی کرده است و به این هم اکتفاء نکرد، بلکه مساله نماز خواندن و زکات دادن و نترسیدن جز از خدا را هم اضافه کرد و فرمود: «وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَ لَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ» و در آیه بعدی این معنا را می‌رساند که وزن و ارزش عمل به زنده بودن آن و داشتن روح ایمان است، و اما عمل بی ایمان که لاشه‌ای بی روح است از نظر دین و

در بازار حقیقت هیچ وزن و ارزشی ندارد، پس مؤمنین نباید صرف ظاهر اعمال را معتبر شمرده و آن را ملاک فضیلت و قرب خدای تعالی بدانند، بلکه باید آن را بعد از در نظر داشتن حیات که همان ایمان و خلوص است به حساب بیاورند» (طباطبایی، ۱۳۸۶: ج ۹، ۷۲-۲۶۸).

تصویر ۶. ابتدا و انتهای کتیبه سردر، آیات ۱۸ و ۱۹ سوره توبه و تاریخ و رقم خوشنویس به خط ثلث

تصویر ۷. کتیبه جهانشاه در زیر ایوان ورودی به خط محقق

ب و ج) در دیوار محل محراب گنبدخانه دو کتیبه به خط بنایی متداخل دیده می‌شود؛ در ضلع غربی کلمه «الله» و در داخل آن سوره توحید نگاشته شده است و در ضلع شرقی کلمه «مُحَمَّد» و در داخل آن سوره کوثر نوشته شده است به عبارتی دیگر هر کلمه با مفهوم مرتبط با آن کتیبه پر شده است (تصویر ۸). «سوره‌ی توحید خدای تعالی را به احدیت ذات و بازگشت ما سوی الله در تمامی حوائج وجودیش به سوی او و نیز به اینکه احدی نه در ذات و نه در صفات و نه در افعال شریک او نیست می‌ستاید» (طباطبایی، ۱۳۸۶: ج ۹، ۶۶۹). سوره‌ی کوثر نیز در شأن حضرت فاطمه (س) نازل شده و

کتیبه‌های قرآنی مسجد مظفریه (کبود) تبریز، ... (نوا مطمئن و دیگران) ۱۳۵

در آن خداوند متی بر رسول خدا (ص) نهاده به اینکه به آن جناب کوثر داده، و این بدان منظور است که آن جناب را دلخوش سازد و بفهماند که آن کس که به وی زخم‌زبان می‌زند که اولاد ذکور ندارد و اجاق کور است، خودش اجاق کور است و این سوره کوتاه‌ترین سوره قرآن است (طباطبایی، ۱۳۸۶: ج ۹، ۶۳۷).

تصویر ۸ دو کتیبه بنایی متداخل در محل محراب گنبدخانه، راست: «الله» و سوره توحید؛ چپ: «محمد» و سوره کوثر

د) در بالای ازاره دیوارهای شبستان تمام یکصد و ده آیه سوره کهف به خط ثلث نوشته شده بود هرچند تنها قسمت‌هایی از چند آیه ابتدایی و آیه آخر آن باقی مانده است. این کتیبه از پایه غربی طاق جنوبی گنبدخانه شروع شده و به همان جا نیز ختم می‌شود. این سوره با انذار و تبشیر، به اعتقاد حق و عمل صالح دعوت می‌کند و مساله نفی فرزند داشتن خداوند را مورد عنایت و توجه زیادی قرار داده است و بعید نیست کسی بگوید که غرض از نزول این سوره بیان سه داستان عجیب است که در قرآن کریم جز در این سوره ذکر نشده، یکی قصه اصحاب کهف و دیگری داستان موسی و آن جوانی که در راه به سوی مجمع البحرین دیدار نمود و سوم حکایت ذی القرنین، و آن گاه از این سه داستان در غرض سوره که اثبات نفی شریک و تشویق بر تقوی و ترس از خدا است استفاده کند (طباطبایی، ۱۳۸۶: ج ۹، ۳۲۶).

ه) کمی بالاتر از کتیبه سوره کهف در گوشه جنوب غربی مربع گنبدخانه کتیبه سوره فتح به خط ثلث آغاز شده و پس از دور زدن در بالای طاقهای اصلی گنبدخانه ادامه

آن در طاق جنوب غربی و طاق جنوب شرقی نوشته شده است (تصویر ۹). سوره فتح پس از ماجرای صلح حدیبیه بر پیامبر (ص) نازل شد. (مکارم شیرازی، ۱۳۶۹: ج ۲۲، ۳) در این سوره خدای تعالی رسول گرامی خود را وعده فتح و یاری می‌دهد و خبر می‌دهد که به‌زودی آن جناب مشاهده می‌کند که مردم گروه گروه داخل اسلام می‌شوند و دستورش می‌دهد که به شکرانه این یاری و فتح خدایی، خدا را تسبیح کند و حمد گوید و استغفار نماید (طباطبایی، ۱۳۸۶: ج ۲۰، ۶۵۱).

تصویر ۹. بخشی از کتیبه سوره فتح

ز) در طاق شمال غربی گنبدخانه آیات ۹ تا ۱۱ سوره مبارکه جمعه کتیبه نگاری شده است. «این سوره به بیانی کاملاً انگیزنده، مسلمین را وادار می‌کند که نسبت به نماز جمعه اهتمام بورزند و آنچه در به پا داشتش لازم است فراهم سازند» (طباطبایی، ۱۳۸۶: ج ۹، ۴۴۴).

ح) در فضای مقبره سه سوره نبأ، فجر و بینه با خط ثلث بر بالای ازاره‌های سنگی حکاکی شده‌اند. سوره نبأ متضمن خبر از آمدن یوم الفصل (روز قیامت) و صفات آن و استدلال بر حقیقت آن، و تردیدناپذیری آن دلالت دارد (همان، ج ۲۰، ص ۲۵۶). «در سوره فجر، تعلق به دنیا بدان جهت که طغیان و کفران به دنبال دارد، مذمت شده است و اهل دنیا را به شدیدترین عذاب دنیا و آخرت تهدید نموده است» (طباطبایی، ۱۳۸۶: ج ۹، ۴۶۶) و در نهایت در سوره بینه رسالت و نبوت پیامبر اسلام را برای عوام از اهل کتاب و مشرکین مُسَجَّل می‌کند و به عبارتی دیگر برای عموم بشر تسجیل می‌کند و می‌فهماند که آن جناب از ناحیه خدا به سوی عموم بشر گسیل شده است و این عمومیت رسالت آن جناب مقتضای سنت الهی، یعنی سنت هدایت است» (طباطبایی، ۱۳۸۶: ج ۹، ۵۷۰).

ط) در حاشیه طاق محل محراب در شبستان اصلی آیه الکرسی نگاشته شده است که در آن به مراتب توحید ذات و صفات و اراده خداوند و نظام آفرینش و پرتو افکنی آن در توحید و نظام بشری اشاره و مورد تبیین قرار گرفته شده است تا شاید با این گونه بینش عالی انسانی، جهانیان بتوانند خود را از ولایت طاغوت و نظام آنها برهانند و به ولایت خدای درآیند و کرسی فرمانروایی او را مستقر گردانند. (طالقانی ۱۳۶۲: ج ۲، ۲۰۱) کمی بالاتر از این کتیبه، دورتا دور یک طاقنما آیه ۲۹ اعراف و دو آیه ۱۴۴ و ۱۴۵ بقره نگاشته شده است. آیه ۲۹ اعراف درباره امر خداوند است در گرفتن بهره عادلانه و ملازمت میانه‌روی در همه امور و ترک افراط و تفریط و نیز بندگی برای خدا و انقطاع از توجه به غیر خدا (طباطبایی، ۱۳۸۶: ج ۸، ۹۱). آیات ۱۴۴ و ۱۴۵ بقره نیز درباره تغییر جهت قبله به سوی مسجد الحرام است. این آیات با محل نگارش آن که محراب است کاملاً هم‌خوانی دارد.

۶. بحث در یافته‌ها

به‌طور کلی می‌توان آیات بکار رفته در کتیبه‌ها را از چند منظر نگریست. برخی آیات به‌طور معمول در کتیبه‌های مساجد کاربرد داشته و به عنوان آیاتی مرتبط با امر عبادی، تقدس مکان، محراب و غیره در مساجد کاربرد داشته‌اند. از جمله آنها می‌توان به آیاتی در ارتباط با ورود به مسجد، آیات مرتبط با محراب و اخلاص در دین، تحمید و تسبیح و امثالهم اشاره کرد. همچنین برخی آیات در جهت ارائه مفاهیم مذهبی مورد نظر حاکمیت

وقت کاربرد یافته‌اند. توجه به این مساله که مسجد کبود در واقع متشکل از دو فضای شبستان و مقبره است در تفسیر کاربرد آیات کمک می‌کند. چنانچه کتیبه‌های آیات مرتبط با محراب و تاکید بر انقطاع از جهان مادی در برابر خداوند بر محراب شبستان نگاشته شده که مرکز عبادت در مسجد است و کاملاً با محل خود منطبق است. همچنین آیات سوره فجر، نبأ و بینه که تاکید بر عاقبت عمل و مرتبط با جهان اخروی و قیامت و نیز هدایت بشر بوسیله رسل است در فضای مقبره نگاشته شده و متناسب با کاربری مکان انتخاب شده‌اند. آیات تمثیلی و عرفانی نیز با توجه به مفهوم مکانی مسجد به خوبی در محل خود بکار رفته‌اند و تعبیر عرفانی لطیفی را بیان داشته‌اند. به‌طور کلی مهمترین آیاتی که مرتبط با ویژگی‌های زمان و حاکمیت قراقیونلوها انتخاب و نگاشته شده‌اند آیاتی هستند که با اهداف خاص بکار رفته‌اند. برخی از این آیات در کتیبه‌نگاری مساجد مرسوم بوده‌اند اما محل اجرای آنها و قرارگیری آن در کنار سایر کتیبه‌ها می‌تواند مفهوم دیگری را برساند. کتیبه آیات سوره توبه اولین کتیبه‌ای است که در معماری مسجد دیده می‌شود و منتهی به رقم خوشنویس کتیبه‌هاست. این آیه کاربردهای گوناگونی در معماری مساجد داشته است از جمله اینکه در سردر، محراب و یا کتیبه‌های احداثیه و تعمیرات مساجد بکار رفته است. مضمون این آیات آباد کردن مساجد را در انحصار مومنینی قرار می‌دهد که به‌خدا ایمان آورده، نماز را به پا داشته، زکات داده و جز از خدا نترسند که چهار شرط برای اثبات وجود ایمان قلبی و عملی است (مکارم شیرازی، ۱۳۶۹: ج ۷، ۳۱۵). از آن جایی که تفاوت بین مشرکین و مؤمنین در شرایط دیگر غیر از ایمان به خداست، این آیات ردی است بر آبادی مساجد توسط مشرکین (طباطبایی، ۱۳۸۶، ج ۹، ۲۶۸). از سویی زیر این کتیبه، نام جهانشاه بر سردر ورودی، در کتیبه دیگری دیده می‌شود (تصویر ۷). بر این اساس می‌توان نگارش کتیبه جهانشاه را در کنار این آیات به منزله ادعای ایمان توسط سازنده، ارائه چهره‌ای مومن و معتقد از خود ضمن اعلام حقانیت خود در اوضاع نابسامان قرن ۹ هجری دانست.

تصویر ۱۰. نام پیامبران اولوالعزم و حضرت علی علیه السلام در زیر ایوان ورودی

استفاده از سوره کوثر بصورت کتیبه بنایی متداخل با کلمه محمد را می‌توان در راستای اعتقاد قراقویونلوها بر تشیع تفسیر کرد. به ویژه اینکه کتیبه حاوی نام ائمه اطهار (ع) در سردر (نعمتی و مطمئن، ۱۳۹۸: ۷-۱۰۵) و نیز کتابت نام امام علی (ع) به همراه نام پیامبران اولوالعزم در زیر طاق سردر و استفاده مکرر از نام حسنین در مسجد این تفسیر را تقویت می‌کند. نام انبیاء اولوالعزم تنها یکبار و در زیر ایوان ورودی مسجد به همراه نام حضرت علی (ع) در کادری مربع با خط بنایی به رنگ سفید در زمینه مشکی آمده و به ترتیب چنین هستند: «مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ، عَلِيُّ وَوَلِيُّ اللَّهِ، عِيسَى رُوحُ اللَّهِ، مُوسَى كَلِيمُ اللَّهِ، إِبْرَاهِيمَ خَلِيلِ اللَّهِ» (تصویر ۱۰). کتیبه ابتدا و انتها از بین رفته است که احتمالاً «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» و «نُوحٌ نَبِيُّ اللَّهِ» و یا «آدَمُ صَفْوَةُ اللَّهِ» بوده است. نگارش نام امام علی (ع) پس از نام حضرت محمد (ص) و پیش از نام پیامبران اولوالعزم می‌تواند تفسیری از اندیشه حروفیان از مقام امام علی (ع) باشد. آنان امام علی (ع) را آغازگر دوره ولایت دانسته و مقام او را غیر از وحی برابر با حضرت محمد (ص) می‌دانستند. از سویی نشانی از رواج اندیشه رایج در بحث دایره نبوت و امامت که توسط عرفای متشیع همچون سید حیدر آملی در قرن هشت و نه مطرح شده است بوده (شایگان، ۱۳۸۷: ۱۲۳-۱۱۷) و بازتابی از اعتقاد شیعیان به مقام ولایت و امتداد نبوت در امر امامت است.

نحوه کاربرد کتیبه سوره کهف در مسجد بصورت حلقه‌ای دور تا دور بنا نیز گمانه‌های گرایش‌های صوفیانه متشیع را در ساخت و کتیبه‌نگاری تقویت می‌کند. چنانچه ذکر شد

کاربرد حروف و اعداد متناظر در امور مختلف، در قرن هشتم و نهم هجری در میان متصوفه و از آن طریق در میان عامه رایج بود. این سوره تنها سوره‌ای است که یک صد و ده آیه دارد. عدد ۱۱۰ به ابجد معادل نام «علی» است و شیوه ارائه آن در اینجا می‌تواند مفهوم و تعبیری از حدیث «وَلَايَةُ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ حِصْنِي فَمَنْ دَخَلَ حِصْنِي أَمِنَ مِنْ عَذَابِي» (ابن بابویه قمی، بی‌تا: ج ۱، ۱۴۶ و مجلسی، بی‌تا: ج ۳۹، ۲۴۶) باشد. همچنین باتوجه به مفاهیم ارائه شده در این سوره می‌توان آن را تعبیری از نسبت جهان‌شاه و قراقویونلوها در برابر تیموریان قلمداد کرد. چرا که مفاهیمی چون قیام بر علیه طاغوت و عدم تسلیم اقلیتی هر چند کوچک در برابر اکثریتی ظاهراً قوی و نیرومند در آن آمده است. بنابراین باتوجه به اینکه قراقویونلوها اقلیتی در مقابل تیموریان و عثمانیان محسوب می‌شدند که در نهایت به حکومت تمام ایران دست یافتند کاربرد این آیات می‌تواند در جهت همین موضوع تعبیر شود. استحباب قرائت سوره کهف در شب جمعه بر اساس روایتی از امام صادق علیه السلام (مکارم شیرازی، ۱۳۶۹: ج ۱۲، ۷-۳۳۵) باتوجه به کاربرد مسجد برای برپایی نماز جمعه (نعمتی و مطمئن، ۱۳۹۸: ۱۱۰) نیز می‌تواند دلیل دیگری بر نگارش این آیات در مسجد کبود باشد.

علاوه بر مفاهیم آیات سوره کهف درباره غلبه و پیروزی اقلیت بر اکثریت، کتیبه سوره فتح نیز که یکی از بزرگترین کتیبه‌های مسجد از نظر طول و دانگ قلم است بر موضوع پیروزی و فتح به خواست خداوند تاکید دارد. نگارش چنین سوره‌ای در سمت جنوبی شبستان مرکزی بعنوان اصلی‌ترین و درشت‌ترین کتیبه با طلب استمداد از خداوند برای فتح و پیروزی و ایجاد چنین تفکری در میان مردم و فرماندهان و نیز در نهایت فتح نواحی مختلف ایران و کسب قدرت توسط جهان‌شاه در دهه ۵۰، ۶۰ قرن نهم (هم‌زمان با فرایند ساخت مسجد کبود) بی‌ارتباط نمی‌تواند باشد و در واقع استفاده از آیات این سوره همانند کتیبه آیات سوره توبه می‌تواند به مفهوم ادعای حقانیت جهان‌شاه و القای این موضوع باشد که پیروزی‌های وی از سوی خداست. به ویژه اینکه قرائت و ختم آیات و سور برای امور گوناگون در قرن نهم هجری امری مرسوم بوده است.

۷. نتیجه‌گیری

کتیبه‌ها به عنوان رسانه زمان خود حاوی مطالب گوناگون تاریخی، اجتماعی و دینی هستند. آیات قرآن بر اساس اندیشه رایج در هر دوره و بر اساس نظر حاکمان و سازندگان و نیز در جهت القای حس معنوی در فضاهای معماری کاربرد داشته‌اند. در قرن نهم هجری تحولات گوناگونی در عرصه اجتماعی و دینی در ایران رخ داد که بازتاب آن را در انتخاب آیات برای کتیبه‌های بناهای تاریخی می‌توان یافت. کتیبه‌های مسجد کبود تبریز به عنوان مهم‌ترین بنای بازمانده از قراقویونلوها در تبریز که پایتخت آنان و مرکز اصلی فعالیت فرقه حروفیه بود بازتابی از اندیشه‌های حاکمیتی و دینی را نشان می‌دهد. استفاده از آیات عرفانی و معنوی در جهت افزایش حس معنوی در فضا، استفاده از آیات در جهت القای حقانیت قراقویونلوها در برابر تیموریان به یاری و خواست خداوند، استفاده از معادل‌های عددی سور و نیز تفاسیر شیعی و عرفانی از مقام ولایت بر اساس آیات و احادیث از مهم‌ترین قالب‌های مورد استفاده در کتیبه‌های آیات قرآن در مسجد کبود بوده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. گروهی از صوفیان که یا شیعه بوده‌اند یا تمایل به تشیع داشتند که در قرن نهم هجری بسیار فعال بودند.
۲. حروفیه فرقه‌ای صوفیه و متشیع بود که در قرن هشتم هجری توسط فضل الله استرآبادی تاسیس شد و در قرن نهم در تبریز رشد یافته و طرفداران زیادی یافت. آنان به تجلی اسماء در حروف عربی و چهار حرف فارسی معتقد بوده و از این طریق تفاسیری را از مفاهیم دینی ارائه می‌کردند (رنجبر، ۱۳۸۲، ۹-۶۸؛ جعفریان، ۱۳۸۶، ۷۷۰).
۳. جهان‌شاه به دلیل تمایلات جنید صفوی (جد شاه اسماعیل صفوی) به حکومت و تبلیغ جهاد، وی را از اردبیل اخراج کرد که موجب مشکلات عدیده‌ای برای وی شد. به همین دلیل اختلافات قومی دیرینه‌ای بین قراقویونلوها و صفویان وجود داشت (سومر، ۱۳۸۰، ۵-۲۲۴).

کتاب‌نامه

قرآن کریم، ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای.

ابن بابویه قمی، ابوجعفر محمد بن علی بن حسین (شیخ صدوق) (بی تا). *عیون اخبارالرضا*، جلد ۲، (بی جا).

آزند، یعقوب (۱۳۶۹). *حروفیه در تاریخ*، تهران: نشر نی.

بلر، شیلا (۱۳۹۴). *نخستین کتیبه‌ها در معماری دوران اسلامی ایران زمین*، ترجمه مهدی گلچین عارفی، تهران: فرهنگستان هنر.

بهرام نژاد، محسن (۱۳۸۴). *سرگذشت قراقویونلوها و آق قویونلوها (برگرفته از کتاب دیار بکریه، تاریخ عالم آرای امینی، جواهر الاخبار، تهران: اهل قلم*.

پیرنیا، محمدکریم (۱۳۸۳). *سبک شناسی معماری ایرانی*، تدوین غلامحسین معماریان، تهران: سروش دانش.

ترابی طباطبایی، سید جمال الدین (۱۳۷۹). *مسجد کبود فیروزه اسلام*، تبریز: مهد آزادی.

ترابی طباطبایی، سید جمال الدین (۱۳۸۴). *تاریخ تبریز به روایت سکه و ضمامم*، تبریز: مؤلف.

جعفریان، رسول (۱۳۸۱). *تاریخ ایران اسلامی (جلد سوم): از یورش مغولان تا زوال ترکمانان*، تهران: مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.

جعفریان، رسول (۱۳۸۶). *تاریخ تشیع از آغاز تا طلوع دولت صفوی*. تهران: نشر علم.

حجت، عیسی و نصیری نیا، پیمان (۱۳۹۳). «بازشناسی منزلت مسجد کبود در ساختار شهر تبریز»، *نشریه هنرهای زیبا-معماری و شهرسازی*، ۱۹(۳)، ۶۷-۷۴.

حسینی نیا، سید مهدی، بهرامی، امیر، نوید، علی و حیدری، مهدی (۱۳۹۵). «مقایسه کتیبه نگاری دو مسجد: گوهرشاد و کبود»، *پژوهش های باستان شناسی ایران (نامه باستان شناسی)*، ۶(۱۱)، ۱۹۱-۲۰۶.

حق پرست، فرزین و نژاد ابراهیمی، احد (۱۳۹۴). «بازسازی تصویری مجموعه عمارت مظفریه تبریز (مسجد کبود) بر اساس اسناد و متون تاریخی»، *فصلنامه پژوهش هنر*، ۲(۷)، ۸۹-۹۴.

خاکزاد، آیدا، (۱۳۹۱). «بررسی محتوایی آیات و احادیث خط نوشته ها و کتیبه های مسجد کبود تبریز»، اولین همایش ملی اندیشه ها و فناوری های نو در معماری، تبریز، انجمن مهندسان معمار تبریز، <https://civilica.com/doc/280022/>

دیباچ، اسماعیل (۱۳۴۶). *آثار باستانی و ابنیه تاریخی آذربایجان*، تهران: شورای مرکزی جشن شاهنشاهی.

رستمی، عادل. (۱۳۸۵). «مناسبات تشیع و تصوف در آناتولی و تاثیر آن بر همگرایی صفویان و ترکمانان این منطقه». *فصلنامه تاریخ در آینه پژوهش*، ۱۲(۱)، ۷۰-۴۱.

کتیبه‌های قرآنی مسجد مظفریه (کبود) تبریز، ... (نوا مطمئن و دیگران) ۱۴۳

رنجبر، محمدعلی (۱۳۸۲). *مشعشیان؛ ماهیت فکری - اجتماعی و فرایند تحولات تاریخی*، تهران: آگه.

سومر، فاروق (۱۳۸۰). *اغوزها (ترکمن‌ها)*، ترجمه آنادردی عنصری، گنبد کاووس: حاج طلائی. شاهمرادی، سید مسعود و منتظر القائم، اصغر (۱۳۹۲)، «تشیع قراقویونلوها (۸۷۲-۷۸۰ ه.ق.)»، پژوهش‌های تاریخی، (۵)، ۱، ۷۲-۴۹.

شایگان، داریوش (۱۳۸۷). *هانری کرین: آفاق تفکر معنوی در اسلام ایرانی*، ترجمه باقر پرهام، تهران: فرزاد.

شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۰). *جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی، مدرس علوم انسانی*، (۲۳)، ۹۴-۵۷.

شهبازی شیران، حبیب، حسینی‌نیا، سید مهدی و کاظم‌پور، مهدی (۱۳۹۶). «تحلیل تأثیر اعتقادات عرفان و تصوف بر مضامین و تزیینات کتیبه‌های مسجد کبود تبریز». *فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی*، ۳ (۱): ۸۱-۹۶.

شهبازی شیران، حبیب، حسینی‌نیا، سید مهدی و حسینی‌صدر، علیرضا (۱۳۹۹). «تأثیر اندیشه‌های فرقه حروفیه بر انتخاب برخی از مضامین کتیبه‌های مسجد کبود تبریز»، *جلوه هنر*، ۱۲ (۴): ۷۳-۶۰.

الشیبی، مصطفی کامل (۱۳۸۵). *تشیع و تصوف از ابتدا تا قرن دوازدهم هجری*، تهران: امیرکبیر. طالقانی، سید محمود (۱۳۶۲). *پرتوی از قرآن*، جلد ۲، تهران: شرکت سهامی انتشارات. طباطبائی، محمدحسین (۱۳۸۶). *المیزان فی تفسیر القرآن*، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، جلد‌های ۳، ۴، ۸، ۸، ۹، ۱۳، ۲۰، قم: دفتر انتشارات اسلامی.

طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۶۰). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، ترجمه مترجمان، تهران: فراهانی. کارنگ، عبدالعلی (۱۳۵۴)، *آثار باستانی آذربایجان*، تهران: انجمن آثار ملی.

کبیر صابر، محمدباقر و پیروی، مهناز (۱۳۹۴ الف)، «مراتب دگردیسی کالبدی در مسجد مظفریه تبریز؛ تحلیلی بر مبنای شناخت ساختاری لایه‌های تاریخی». *نشریه هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی*، ۲۰ (۲)، ۷۲-۵۹.

کبیر صابر، محمدباقر و پیروی، مهناز، (۱۳۹۴ ب)، «میراث معماری اسلامی در ادراک سیاحان خارجی قرون یازدهم تا سیزدهم ه. ق. مطالعه موردی: تحلیل کیفیت بقای کالبدی مسجد کبود بر مبنای بازخوانی مستندات تاریخی». *پژوهش‌های معماری اسلامی*، ۳ (۱)، ۸۳-۶۸.

کبیر صابر، محمدباقر، مظاهریان، حامد و پیروی، مهناز (۱۳۹۳)، «ریخت‌شناسی معماری مسجد کبود تبریز». *مطالعات معماری ایران*، ۳ (۶)، ۵-۲۳.

- کربلایی، ملاحافظ حسین (۱۳۸۲). *روضات الجنان و جنات الجنان*، تبریز، ستوده.
- کیانی، محمدیوسف (۱۳۷۹). *تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی*، تهران: سمت.
- گلمبک، لیزا و دونالد ویلبر (۱۳۷۴). *معماری تیموری در ایران و توران*، ترجمه کرامت الله افسر و محمدیوسف کیانی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- مجلسی، محمدتقی (بی تا). *بحارالانوار، الجامعه لیتر اخبار ائمه الاطهار علیهم السلام*، جلد ۳۹، (بی جا).
- مشکور، محمدجواد (۱۳۵۲). *تاریخ تبریز تا پایان قرن نهم هجری*، تهران: انجمن آثار ملی.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۶۹). *تفسیر نمونه*، جلدهای ۲، ۷، ۱۲ و ۲۲. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- نخجوانی حسین (۱۳۲۷). «مسجد کبود تبریز یا عمارت مظفریه»، نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، شماره (۳): ۱۱-۲۰.
- نعمتی بابای لو و مطمئن (۱۳۹۸). «بازتاب اندیشه‌های دینی قراقویونلوها در کتیبه‌های مسجد کبود تبریز با تأکید بر دو کتیبه نویاب». *فصلنامه تاریخ نامه ایران بعد از اسلام*، ۱۰(۲۰)، ۹۳-۱۱۵.
- نوری‌زاد فردین، سینا و حسین زکریا زاده (۱۳۹۴). «بازخوانی مضامین آیات در احیاء تزئینات و کتیبه پایه هشتم مسجد کبود»، اولین کنفرانس بین المللی انسان، معماری، عمران و شهر، <https://civilica.com/doc/410120/>
- یوسفی، محمدرضا و رضایی جمکرانی، احمدرضا. (۱۳۸۷). «تصوف تشیع گرای قرن نهم هجری»، *مطالعات عرفانی*، (۶)، ۱۶۵-۱۸۳.

Aube, S. (2010). *La céramique architecturale en Iran sous les Turkmènes Qarâ Qoyunlu et Âq Qoyunlu (c. 1450-1500)*, (Doctoral dissertation, Université Paris-Sorbonne).